

Фактори становлення самосвідомості дитини

На сучасному етапі розвитку системи освіти серйозне значення приділяється формуванню гармонійної особистості, здатної до самореалізації себе у суспільстві. Провідне місце у формуванні особистості посідає становлення її самосвідомості, що зумовлена певними факторами, які необхідно враховувати в організації навчально-виховного та розвивального середовища дитини.

У теоретичному виділенні базових факторів становлення, розвитку, формування та функціонування самосвідомості ми ґрунтуємось на загальному положенні психології про біологічно-соціальну природу особистості, тобто передбачаємо наявність таких основних груп факторів:

- *внутрішні фактори*, які зумовлені біологічною природою організму та виявляються у функціонуванні психічної діяльності людини;
- *зовнішні фактори*, що виявляються в умовах існування людини, а саме: у впливі соціального середовища на формування особистості.

У межах **внутрішніх факторів становлення самосвідомості** ми виділяємо два вектори: функціонування психічних явищ та внутрішню діяльність особистості.

Роль *функціонування психічних явищ* у просторі-Я розглядали А.Адлер, Л.В.Бороздіна, Р.М.Грановська, А.В.Захарова, І.С.Кон, О.М.Леонт'єв, А.І.Липкіна, А.Маслоу, В.С.Мерлін, С.Р.Пантілеєв, Н.І.Сарджвеладзе, В.В.Столін, О.К.Тихомиров, І.І.Чеснокова, Е.Фром та ін. Теоретичний аналіз результатів їх досліджень дає можливість визначити значення кожного з психічних явищ у процесі усвідомлення індивідом себе.

Необхідні умови розвитку самосвідомості складають *сприймання, пам'ять та увага*. Так, *сприймання*, що виявляється у константності образів, забезпечує стійкість усвідомлення людиною себе у часі, тобто ототожнення особистості із самою собою в минулому, майбутньому та теперішньому. *Увага* – відповідає за вибірковість та стійкість в усвідомленні себе. *Пам'ять* реалізує відчуття безперервності і наступності самосвідомості при зміні зовнішніх умов та самої особистості. *Мислення* формує знання про себе, виступає основою рефлексії; підтримує внутрішню узгодженість та стійкість Я; керує потребоно-мотиваційною сферою через опосередковане пізнання власних станів; визначає організацію поведінки, глибину процесу самоусвідомлення, самооцінки та самокерування. *Мовлення* є суттєвою умовою виникнення процесу усвідомлення себе, оформлення знань про себе та ставлень до себе у словах, що наділені відповідним змістом. *Уява* бере активну участь у формуванні можливого, майбутнього та ідеального «Я» особистості. *Емоції та*

переживання формують самооцінку та емоційно-оцінне ставлення, що виявляються: в породженні суб'єктивного ставлення людини до себе за критерієм позитивності-негативності; в усвідомленні цінності власної особистості та її ставлень для себе; в організації поведінки; в рівні прояву процесу самоусвідомлення. Воля бере участь у саморегуляції особистості, втілює її в діях, поведінці та вчинках. *Потреби та мотиви* стимулюють пізнання себе та прагнення до саморозвитку. *Спрямованість особистості* визначає: значимі відчуття, образи власного тіла, переживання та спонукання людини; міру стійкості та постійності власної особистості; значиму діяльність людини, на основі оцінки якої робить висновки стосовно свого «Я»; напрям усвідомлення власного «Я», що ґрунтується на моральних принципах, якими керується людина, оцінюючи свою особистість.

Усі означені психічні явища взаємодіють між собою та сприяють формуванню самосвідомості, яка, за Р.М.Грановською [3], є вершиною розвитку вищих психічних функцій та забезпечує здатність людини усвідомлювати зовнішній світ, відокремлювати себе з нього, а також пізнавати, переживати свій внутрішній світ і певним чином ставитись до себе. Таким чином, **Я-концепція**, як базова складова самосвідомості, формуючись на основі психічних явищ, в подальшому регулює ними.

У формуванні та функціонуванні Я-концепції також бере участь *внутрішня діяльність особистості*. В психології існує два підходи до розгляду внутрішньої діяльності особистості, що виявляється у дії захисних механізмів, що спрямовані на досягнення узгодженості підструктур «Я»: психоаналітичний та когнітивний.

Психоаналітичний підхід, сформований З.Фрейдом та розвинений в роботах А.Фрейд і інших представників психоаналізу, дозволив розглядати захисні механізми в якості прийомів та способів переробки почуттів, думок через наявність конфлікту в особистості з метою забезпечення регуляції поведінки та збереження цілісності «Я».

Когнітивний підхід базується на теорії когнітивного дисонансу Л.Фестингера, головна ідея якої полягає в тому, що наявність у свідомості двох суперечливих знань є когнітивним дисонансом, що спонукає людину до пошуків узгодженості або до послаблення неузгодженості.

Отже, в психології визначено, що в основі внутрішньої діяльності особистості лежить прагнення до внутрішньої узгодженості та адаптації до себе. Внаслідок внутрішньої неузгодженості виникає фрустрація особистості, яка визначається як психічний стан, викликаний об'єктивними непереборними труднощами або складнощами, які суб'єктивно сприймаються як непереборні та виявляються у підвищеній внутрішній напрузі. Дія фрустрації полягає у блокаді цілеспрямованих дій та негативному впливі на

Я-концепцію особистості і її компоненти. Таким чином, Я-концепція потребує психологічного захисту, який здійснюється диференційовано, тобто кожна її підструктура захищається специфічними захисними комплексом [4]. Розглянемо захисні механізми різних підструктур Я-концепції.

Захисні механізми самооцінки, за С.Р.Пантилеєвим [5], створюють внутрішню позитивну оцінку, що здатні нівелювати неприємні для суб'єкта реакції оцінювання. Функціонування захисного механізму супроводжується впливом на партнера по спілкуванню шляхом програмування іншого на завчасно-очікувану та підготовлену реакцію схвалення, позитивної оцінки або згоди. Ця функція захисту реалізується, на думку Л.С.Славіної [2], при неадекватній самооцінці і застосовуються для збереження завищеної самооцінки чи для підвищення (або навіть для приховування) заниженої. Отже, самооцінка може бути просто засобом самоствердження, створення в оточуючих приємного враження про себе.

Захисні механізми ставлення до себе, зміст яких полягає у захисті себе від антипатії, як відзначає В.В.Столін [7], закладені в його будові, яка, завдяки своїй багатомірності, забезпечує можливість підтримки глобального ставлення до себе на високому рівні, при умові принесення суб'єктом в жертву своєї самоповаги або істинності свого "Я-образу" з метою запобігання усвідомленню антипатії до себе. Підтримка стабільного ставлення до себе забезпечує можливість постійної стратегії в ставленні до самого себе, що виражається як у зовнішній, соціально-предметній діяльності, так і в внутрішній активності особистості.

В якості захисних механізмів Я-образів особистості та Я-концепції, визначаються: ідентифікація, раціоналізація, проекція, інтроєкція, агресія, зворотна реакція та їх комплекси. Так, наприклад, переживання почуття сорому може бути сильним фрустратором особистості. В таких ситуаціях часто використовується механізм формування зворотної реакції, що дозволяє фрустрованій особистості демонструвати штучну самовпевненість, яка в результаті систематичного використання може стати адаптивною стратегією. Отже, захисні механізми не тільки обслуговують Я-концепцію, а й можуть стати її структурно-функціональними компонентами.

Функціонування захисних механізмів Я-концепції на рівні Я-образів, як зазначає А.А.Налчаджан [4], базується на наступних положеннях: а) якщо особистість піддається фрустраційному впливу тоді, коли вона має чіткий актуалізований Я-образ, то включення в активність інших структур особистості відбувається швидко і захисні механізми негайно активізуються; б) фрустрація особистості, як правило, призводить до формування чіткого

Я-образу, оскільки особистість знаходиться у проблемній ситуації; в) психологічний захист частково відбувається під контролем Я-образу, тобто усвідомлюється.

Психологічний захист Я-концепції практично не усвідомлюється та, в першу чергу, реалізується у вербальному змісті Я-концепції. Так, кожного разу, коли людина описує свою особистість і дає оцінку своїм психічним та фізичним якостям, вона одночасно здійснює певний психологічний захист, застосовуючи, як правило, механізми раціоналізації, проєкції та їх результати [4]. Таким чином, психологічний захист особистості на рівні свідомості забезпечується контролем актуалізованих ситуативних Я-образів, а на підсвідомому рівні забезпечується контролем Я-концепції.

Захисні механізми можуть виконувати як сприятливу, так і несприятливу роль у функціонуванні особистості та формуванні Я-концепції. Так, їх сприятлива роль реалізується у збереженні, посиленні і збагаченні аспектів самосвідомості, що забезпечує процес адекватної адаптації особистості до фруструючих ситуацій тоді, як несприятлива – виявляється у неадекватній адаптації особистості до себе і соціального середовища, що може негативно позначитись на її взаємодії з іншими людьми та спричинити формування оманливої Я-концепції.

Зовнішні фактори становлення самосвідомості особистості закладені в соціальному середовищі, оскільки формування самосвідомості та її базисного компоненту Я-концепції не можливе без соціуму. Ідею соціальної детермінації самосвідомості запропонував французький психолог П.Жане та розвивали Ч.Кулі, Д.Мід, Т.Шибутані, І.І.Чеснокова, І.С. Кон та ін.

Як відомо, самосвідомість особистості формується у ході соціалізації, за допомогою процесу інтеріоризації, який Л.С.Виготський визначає, як появу будь-якої психічної функції у культурному розвитку дитини в двох планах (у соціальному – між людьми, як категорія інтерпсихічна; і у психічному – всередині дитини, як категорія інтрапсихічна).

Процес інтеріоризації забезпечують механізми ідентифікація, відчуження та порівняння. Механізми *ідентифікація та відчуження*, у своїй діалектичній взаємодії сприяють, на всіх етапах онтогенетичного розвитку людини, оволодінню соціальними нормами, установками, суспільно-значимими цінностями та формування системи особистісних змістів, що визначають індивідуальні ціннісні орієнтації і особистісне регулювання поведінкою [6]. Механізм *ідентифікації* забезпечує ототожнення себе особистості з власним ім'ям, статтю, з Я-образами минулого, теперішнього та майбутнього, з суспільними цінностями, що забезпечують буття у соціальному просторі та сприяють усвідомленню індивідом своїх прав та обов'язків. Тоді як, *відчуження*, що

з'являється дещо пізніше ідентифікації, обумовлює розвиток початкових форм самосвідомості, потреби в здобуванні та відстоюванні власної самостійності, самоцінності..

Базовим механізмом формування самосвідомості виступає механізм *порівняння*: оцінюючи себе, індивід свідомо або несвідомо порівнює себе з іншими, враховуючи не тільки свої власні досягнення, але і всю соціальну ситуацію в цілому [3; 9].

У ході теоретичного аналізу, на основі виділених процесів та механізмів, нами визначені загальні закономірності формування Я-концепції особистості в соціумі:

- формування Я-концепції людини відбувається опосередковано, через ставлення до неї інших людей у взаємостосунках, які повторюються;
- Я-концепція є частиною символічного середовища, що утворюється шляхом реконструкції досвіду на основі лінгвістичних категорій, які використовуються в групі, до якої належить особистість;
- система поглядів стосовно свого «Я» стає змістовнішою в залежності від збільшення кількості соціальних груп, в яких людина бере участь;
- міра впливу на «Я» людини інших людей, залежить від визначеності її цінностей та авторитету іншого чи групи людей;
- у формуванні «Я» відіграє важливу роль суб'єктивна інтерпретація думок про людину інших, яка виступає відображенням того, що, на її розсуд, думають про неї інші, хоча зовсім не обов'язково, щоб вони дійсно так думали;
- оцінка особистістю самої себе з погляду тих, з ким зустрічається вона в соціумі, поступово інтегрується в єдине цілісне утворення, Я-концепцію;
- міра цілісності Я-концепції людини в значно залежить від рівня інтеграції соціальної системи, в якій вона бере участь. У суспільстві, де вимоги до людини між членами соціуму взаємно не узгоджені, людині важко інтегрувати власні різні Я-образи в єдине цілісне утворення – Я-концепцію.

Означені загальні закономірності, на наш погляд, виступають *зовнішніми факторами формування Я-концепції*. В основі становлення Я-концепції в дошкільний віковий період лежить вплив найближчого оточення дитини (батьків, вихователів, однолітків), яке складає її соціальне середовище.

Визначальна роль у формуванні «Я» дошкільника відводиться сім'ї. В психології виділяються три групи сімейних факторів, які впливають на формування Я-концепції дитини:

1. порушення психологічного здоров'я самих батьків, і, в першу чергу, їх підвищена тривожність або емоційна холодність;

2. неадекватний стиль виховання дитини, і, в першу чергу, гіпоопіка, гіперопіка та надлишковий контроль;
3. порушення механізмів функціонування сім'ї, і особливо конфлікти між батьками або відсутність одного з батьків.

Отже, в число факторів, що впливають на формування «Я» дитини дошкільного віку входять такі, як міцність сім'ї, стиль виховання, зацікавленість дорослих в справах дитини та емоційне ставлення батьків до дитини.

На важливість стилю батьківського виховання у становленні особистості дитини з особливостями психофізичного розвитку вказує А.Адлер [11], який зазначає, що у дітей з будь-якою вродженою фізичною неповноцінністю через особливе батьківське ставлення може розвинутих почуття психологічної неповноцінності. З одного боку, діти, батьки яких поблажливі до них, дуже балують, виростають недостатньо впевненими у власних здібностях, тоді, як батьківське нехтування та неприйняття дитини може призвести до формування у неї комплексу неповноцінності через відчуття дитиною себе небажаною. Такі діти в подальшому житті відчують себе невпевненими в своїй здатності бути корисними, улюбленими, визнаними іншими людьми.

Вагоме значення у формуванні самосвідомості дитини відіграє узгодженість батьківських вимог, оскільки їх неоднозначність або суперечність стосовно дитини можуть спричинити внутрішні конфлікти в особистості дитини та складнощі у формуванні її гармонійної Я-концепції.

Варто відзначити, що несприятливий вплив на психічне здоров'я дитини чинить не сама актуальна чи минула сімейна ситуація, а суб'єктивне її сприйняття дитиною, ставлення до неї дитини [12]. Несприятлива сімейна ситуація негативно впливає на дитину тільки тоді, коли вона суб'єктивно сприймається нею, як несприятлива, і якщо вона є джерелом страждань, ревнощів або заздрощів до людей навколо.

У дошкільний віковий період значно розширюється найближче оточення дитини за рахунок включення в нього однолітків та вихователя дитячого садку. Так, виявлено, що досить важливим є перший чужий дорослий – вихователь – досвід спілкування з яким закладає основу сприймання дитиною інших чужих значимих людей. Через спілкування в кінці дошкільного віку формується важливе новоутворення – емоційна децентрація – вміння приймати до уваги почуття та думки інших людей, що є досить важливим для формування «Я» дитини.

Таким чином, в якості сприятливих соціальних умов формування гармонійної Я-концепції виступають: позитивна увага до дитини, що полягає у прийнятті дитини без критики, такою, якою вона є, зі всіма позитивними та негативними якостями; сприяння

формуванню активності дитини, яка необхідна, в першу чергу, для розвитку навичок саморегулювання; наявність досвіду самостійного подолання перешкод; підтримка розвитку рефлексії, коли дорослий заохочує дитину до розуміння самої себе, своїх особливостей та можливостей, причин та наслідків своєї поведінки; наявність ціннісного для розвитку дитини середовища, коли вона отримує можливість певні ціннісні прагнення дорослих та відповідно до них визначати власні ціннісні пріоритети.

Визначені у ході теоретичного аналізу внутрішні та зовнішні фактори становлення самосвідомості подано в узагальнюючій таблиці 1.

Таблиця 1

Фактори становлення самосвідомості дитини

Фактори	Зміст фактору	Складові самосвідомості
1. Внутрішні фактори		
<i>1.1. Функціонування психічних явищ</i>		
Сприймання. Константність образів	Сприяння формуванню стійкості усвідомлення дитиною себе у часі. Ототожнення себе із собою в минулому, майбутньому та теперішньому	Усвідомлення себе
Увага. Властивості уваги (зосередженість, стійкість, вибірковість)	Забезпечення вибірковості та стійкості в усвідомленні дитиною себе	Усвідомлення себе
Пам'ять. Властивості пам'яті (запам'ятання, збереження, відтворення інформації). Довготривала пам'ять	Забезпечення відчуття безперервності й наступності самосвідомості та створення умов для відчуття ототожнення особистості з собою, не враховуючи зміни зовнішніх умов і самої особистості	Усвідомлення себе
Мислення. Узагальнення, синтез, аналіз, судження	Забезпечення процесу формування у дитини знань про себе. Формування стійких концептів про себе.. Основа рефлексії.. Підтримка стійкості Я-концепції та внутрішньої узгодженості її підструктур.. Керування потребово-мотиваційними станами через опосередковане пізнання власних станів і процесом та засобом самого керування. Організація поведінки. Визначення глибини процесу самоусвідомлення, самооцінки та самокерування	Самопізнання. Я-концепція. Самооцінка. Саморегуляція
Мовлення	Забезпечення оформлення знань про себе та ставлень до себе в словах, що наділені відповідним змістом	Самопізнання
Уява	Формування у дитини можливого майбутнього та ідеального Я-образу	Я-образи
Емоції та переживання	Формування самооцінки та емоційно-	Ставлення до себе.

	оцінного ставлення. Забезпечення формування суб'єктивного ставлення дитини до себе. Забезпечення усвідомлення дитиною ставлення до себе за критеріями позитивного чи негативного ставлення до себе. Визначення організації поведінки, глибини процесу самоусвідомлення та самооцінки	Самооцінка. Саморегуляція
Воля	Регулювання дитиною своєї поведінки	Саморегуляція
Потреби та мотиви	Стимул до пізнання себе. Стимул до саморозвитку	Самопізнання
Спрямованість особистості	Визначення: образів власного тіла, відчуттів, переживань і спонукань, що значимі для дитини; міри стійкості та постійності власної особистості; значимої діяльності дитини, на основі оцінки якої робиться висновок стосовно свого «Я»; напряду усвідомлення власного «Я» (тобто, на які властивості дитина звертає увагу та усвідомлює їх з найбільшою ясністю та чіткістю); моральних норм і критеріїв, якими керується дитина, оцінюючи свою особистість	Самопізнання Ставлення до себе Саморегуляція
1.2. Внутрішня діяльність особистості дитини		
Захисні механізми самооцінки	Створення внутрішньої та зовнішньої позитивної оцінки, що здатна нівелювати неприємні для дитини оцінні реакції	Забезпечення високої самооцінки
Захисні механізми ставлення до себе	Захист особистості дитини від усвідомлення антипатії до себе через пожертви своєї самоповаги або істинності свого Я-образу	Підтримка стабільного власного ставлення до себе
Захисні механізми Я-образу	Керування захистом на рівні свідомості (ідентифікація, раціоналізація, проекція, інтродекція, агресія, раціоналізація, зворотна реакція та їх комплекси)	Забезпечення стійкості Я-образу
Захисні механізми Я-концепції	Керування захистом на рівні підсвідомості (ідентифікація, раціоналізація, проекція, інтродекція, агресія, раціоналізація, зворотна реакція та їх комплекси)	Забезпечення цілісності Я-концепції
2. Зовнішні фактори: соціальні впливи на особистість дитини		
Міра впливу інших людей на Я-концепцію дитини	Стиль виховання; ставлення до дитини інших людей чи групи, яке часто повторюється; залежність від авторитету іншого та сформованості ціннісних установок особистості	Особливості усвідомлення себе та ставлення до себе
Вплив лінгвістичного змісту мовлення навколишніх	Реконструкція досвіду на основі лінгвістичних категорій, використовуваних у групі, до якої належить дитина	Формування лінгвістичного змісту Я-концепції
Кількість груп, в яких дитина бере участь	Розширення системи поглядів дитини стосовно себе відповідно до збільшення кількості груп, в яких дитина бере участь	Формування системи поглядів стосовно свого «Я»

Суб'єктивна інтерпретація дитиною думки інших людей про неї	Формування ставлення дитини до себе, що базується на відображенні думки про неї інших людей	Формування ставлення дитини до себе
Суб'єктивне значення ставлення інших людей до дитини	Формування «Я», що визначається усвідомленням дитиною особливостей соціальної ситуації (сприятливої чи несприятливої), в якій вона перебуває	Формування Я-концепції
Узгодженість вимог до дитини соціуму	Узгодженість вимог до дитини у межах соціальної групи; узгодженість стилів виховання та вимог батьків	Формування цілісності та узгодженості складових Я-концепції

Таким чином, представлений теоретичний аналіз дав можливість визначити обумовлюючі фактори розвитку та функціонування «Я», а саме:

- *психічні явища*, що складають пізнавальну, емоційно-вольову, потребо-мотиваційну сфери особистості дитини, які взаємодіють між собою та сприяють формуванню самосвідомості;
- *внутрішня діяльність особистості дитини*, що визначаються в особливостях досягнення внутрішньої узгодженості Я-концепції в умовах фрустрації або її загрози;
- *соціальне середовище*: взаємодія дитини з батьками, педагогами і однолітками, що позначається на формуванні у неї суб'єктивного значення цих стосунків.